

Sola autem experientia facit theologum (Maarten Luther)
Alleen door ervaring word je theoloog

Rede

**Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder
hoogleraar Lutherana (leerstool vanwege de Stichting Luthers
Diakonessenhuis Fonds) op 20 mei 2009 door**

prof.dr. M. Matthias

Mijnheer de rector, leden van het bestuur van de Stichting Luthers Diaconessenhuis Fonds, geachte dames en heren,

I. Inleiding

(1) In 1986 nam ik in Tübingen als assistent deel aan een bijeenkomst van de commissie voor de uitgave van de werken van Maarten Luther. Ik vroeg toen de voorzitter, Gerhard Ebeling, om voor mij een opdracht te schrijven in mijn exemplaar van zijn boek over Luther.¹ Hij schreef daarin: *Sola autem experientia facit theologum*. Daarmee was dit woord van Luther onder mijn aandacht als wetenschapper gebracht.

Hoe mooi deze zin ook klinkt, toch voelde ik een zekere weerstand. Misschien was dat, omdat mijn interesse voor de theologie was gewekt door Karl Barth met zijn pathos tegenover alle ervarings theologen.² Wat bedoelt Luther met ervaring? Bestaat er een basale religieuze ervaring? Welke ervaring is bepalend voor de theoloog? Moet ik een bepaalde ervaring hebben gehad om mijzelf 'theoloog' te mogen noemen? Gelukkig heb ik toen - met een vooruitziende blik - de kerkgeschiedenis als mijn vakgebied ontdekt en was daarmee voorlopig van deze vragen verlost.

(2) Met mijn benoeming aan deze universiteit en daarmee de invulling van de leerstoel lutherana, heeft het woord van Luther mij langs twee kanten ingehaald. Ik ben weliswaar als kerkhistoricus werkzaam, maar de leerstoel lutherana vraagt van mij ook een theologische stellingname. Ik weet mij gebonden aan de lutherse traditie te midden van een pluralistische en tegelijkertijd zelfbewuste gereformeerde

© 2009 Protestantse Theologische Universiteit (Utrecht - Kampen - Leiden)

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Matthias, prof.dr. M.

Sola autem experientia facit theologum (Maarten Luther), Alleen door ervaring word je theoloog - PThU

Inaugurale rede, Protestantse Theologische Universiteit

ISBN: 978-90-73954-84-7

NUR 700

Trefw.: theologie

Omslag: Creative Industries - Leeuwarden

¹ Gerhard Ebeling: Luther. Einführung in sein Denken. Tübingen 4. Auflage 1981 (Uni-TB 1090).

² Cf. Karl Barth, KD 1/2, § 17, p. 327 (Religion als Unglaube) und § 16, p. 272: Die „rechte Predigt vom Heiligen Geist der Pfingsten [...] liebet ein wenig „starr“ auf irgend etwas, was geschrieben steht, oder auf seine Taufe [...] als auch nur im geringsten auf seine oder auf des Predigers oder auf anderer Leute Erfahrung verweisen.“

omgeving. Maar dat doet bij mij de vraag opkomen, of ik een theoloog in de zin van Luther kan zijn en wil zijn: Sola autem *experientia* facit theologum? Ik kom dus bij die zin terug en 'klop' bij Luther 'aan', benieuwd om te weten wat Luther daarmee zeggen wil. Eén ding is nu al duidelijk: ik moet met de uitkomst van mijn onderzoek theologisch kunnen leven – en ik zou dat ook graag willen als hoogleraar lutherana.

(3) Wat zijn ervaringen eigenlijk? We gebruiken het begrip 'ervaring' veel, juist ook in de theologie; maar begrip en inhoud zijn alles behalve eenduidig of helder gedefinieerd. De wereld van de ervaring is de wereld van waarnemingen, van data en feiten, de wereld van de subjectieve, eigen ervaringen, ten aanzien waarvan de vraag naar het waarom niet gesteld kan worden. In ieder geval is voor ons ervarbaarheid de maatstaf van de wereld van de (alleen maar) gedachte. Wij beroepen ons op de ervaring om ons kritisch en beaamd te verhouden tegenover de wereld van het gedachte. Alleen wat subjectief ervarbaar of objectief waarneembaar is, wordt als waarheid erkend.

Zo roepen wij als theologen de hulp van religieuze ervaring in om bijbelteksten te beschermen tegen de verdenking een illusie te zijn. Omdat wij de bijbel niet meer onmiddellijk als Gods woord horen, maar de bijbel slechts historisch kunnen verstaan, weten wij ons te redden met de gedachte dat het in de bijbel gaat om collectieve religieuze ervaringen, die wij nu nog net zo hebben, of in ieder geval kunnen hebben, als we maar willen. Subjectieve ervaring dus als apologetische instantie voor de waarheid van de bijbel; daarmee was ik al vertrouwd vanuit mijn onderzoek van teksten van het pléitisme – en dat kwam mij toen al verdacht voor.

(4) In het Lutheronderzoek wordt Maarten Luther gekarakteriseerd als een mens met bijzondere religieuze

ervaringen en dat wordt beschouwd als de basis voor de kracht en authenticiteit van zijn theologie. Sola autem *experientia* facit theologum! Onderzoekers grijpen graag terug op deze uitspraak om daarmee samen te vatten wat kenmerkend is voor Luthers theologie. Zo gaat er sinds de jaren zeventig nauwelijks een jaar voorbij waarin dit woord van Luther niet in een wetenschappelijk studie als bewijs wordt geciteerd ter ondersteuning van zeer verschillende opvattingen. Ik noem er enkele. Ervaring bij Luther betekent: *Ervaring van de Heilige Schrift* (Oswald Bayer), de voor christen en de theoloog noodzakelijke *ervaring van de angstwekkende aanvechting* (Bernd Hamm), *de oervervaring van God en van zijn Geest* (Mariano Delgado), *het begin van de kennis*, zoals bij John Locke en Immanuel Kant (Volker Keding), de *ervaring van Gods dagelijkse persoonlijke handelen* (Birgit Stolt), enzovoort.³

Is Luthers theologie dus ervaringstheologie? Ik wil dat niet zomaar tegenspreken. Maar op grond waarvan zijn wij zo zeker, dat ons begrip van ervaring hetzelfde is als dat van Luther? Is ervaring (*experientia*) een algemeen menselijke tijdloze categorie? Als historicus heb ik op dit punt principiële grote twijfels.

(5) Opheldering over die vraag en vervolgens over het verstaan van Luthers uitspraak kunnen wij alleen krijgen wanneer we Luthers uitspraak weten te plaatsen in de geschiedenis van het begrip *experientia*. Welk begrip van *experientia* heeft Luther aangetroffen? Hoe heeft hij dat opgepakt en misschien veranderd? Het gezichtsveld van de geschiedenis van het begrip wordt in eerste instantie bepaald

³ Oswald Bayer, *Martin Luthers Theologie*, Tübingen 2003, p. 20f; Bernd Hamm, *Näher Zorn und nahe Gnade: Luthers frühe Klosterjahre als Beginn seiner reformatorischen Neuentdeckung*, in: *Luther und das monastische Erbe*, Tübingen 2007, p. [111-152] 118f; Mariano Delgado, *Der Konflikt um die Weitergabe des Glaubens*, in: *Wertkonflikte und Wertewandel: Eine pluridisziplinäre Begegnung*, Berlin u.a. 2005, p. [61-80] 72 Anm. 37; Volker Keding, *Theologia experimentalis: Die Erfahrungstheologie beim späten Gottfried Arnold*, Berlin u.a. 2001, P. 18; Birgit Stolt, *Martin Luthers Rhetorik des Herzens*, Tübingen 2000, p. 181.

door het gebruik van *experientia* in de scholastiek, in de mystiek (mystieke theologie) en in de middeleeuwse aristotelische filosofie.

II. *Experientia* bij Luther – een schets

(1) We beginnen met Aristoteles als het meest brede perspectief, van wie de scholastieke en mystieke begripsvorming afhankelijk is. Aristoteles en met hem de middeleeuwse scholastiek⁴ definiëren *experientia* (*empeiria*, empirie) als volgt: "Uit de herinnering komt bij de mens de *empirie* voort: want pas veel herinneringen van één en hetzelfde ding maken één enkele ervaring mogelijk"⁵

In de herinnering aan vele afzonderlijke waarnemingen ('historische' feiten) komen, in het begin langzaam en door het leerproces steeds sneller⁶, gemeenschappelijke kenmerken aan het licht, die een algemene ervaring vormen die boven de afzonderlijke dingen uitstijgt en die in een punt bijeen brengt.

Ervaring (*empirie*, *experientia*) is een arts, die weet dat bepaalde symptomen bij sommige mensen door een bepaalde therapie kunnen worden genezen. Hij handelt uit ervaring als hij bij het optreden van dezelfde symptomen bij een andere patiënt opnieuw dezelfde therapie toepast. De herinnering aan de vergelijkbare gevallen doen hem de tot dan toe succesvolle therapie weer toepassen. Niet de enkele waarneming, de enkele gebeurtenis, de onmiddellijke indrukken worden ervaring genoemd, maar de door de herinnering mogelijk gemaakte waarneming van algemene zaken: symptomen van dit soort worden - volgens ieders *ervaring* – genezen door deze therapie.

Het behoort echter al tot de kunst (*technè*) in aristotelische zin (en tot het begin van de theorie), als de arts de therapie gebruikt bij het optreden van de symptomen, omdat hij weet dat die bij alle mensen met een bepaald soort ziekte succesvol is en waarom dat zo is. Dit algemene weten vooronderstelt de ervaring van het algemene, maar gaat verder, doordat het een eerste antwoord is aangaande de grond van de werking van de therapie of aangaande het wezen der dingen. Nochtans moet de theorie, het kennen van de gronden, ook weer per *experientiam* op de concrete omstandigheden kunnen worden toegepast. Alle kennis over een therapie, die te staven is, helpt niets, wanneer men niet in die zin over *experientia* beschikt, dat men het afzonderlijke geval in een algemene klasse van gelijke gevallen kan indelen, wanneer men dus het algemene niet herkent in het bijzondere.

Men kan dit vervolgens toepassen op het proces van begripsvorming in het algemeen. *Experientia* verbindt bij Aristoteles namelijk op een dubbele manier de mogelijkheid van algemene uitspraken zoals "een flegmaticus zijn" met afzonderlijke historische verschijnselen en waarnemingen, zoals bijvoorbeeld "Socrates".

- (a) Enerzijds is *experientia* als tegenwoordige, samenvattende herinnering van afzonderlijke verschijnselen van alle tot nu waargenomen *flegmatici* basis voor de vorming van het algemene begrip (*flegmaticus*). Wat een *flegmaticus* is, wordt mij duidelijk per *experientiam* in de herinnering aan vele *flegmatici* die ik tot nu toe heb meegemaakt, doordat mij bij hen een gemeenschappelijk kenmerk, iets algemeen, is opgevallen: het flegmatieke.
- (b) Anderzijds hoort het tot de *experientia*, wanneer ik er met haar hulp in slaag het algemene begrip (*flegmaticus*), dat ik

⁴ Thomas von Aquin, *Summa theologiae* I, q. 54, a. 5, 2: „Experientia fit ex multis memoriis“.

⁵ Aristoteles, *Metaphysik* 980 b 28ff; vgl. *Analytica posterior* II 19, 1000 a 3ff. – Zie voor de analyse Friedrich Kambarrel, *Erfahrung und Struktur. Bausteine zu einer Kritik des Empirismus und Formalismus*, Frankfurt a. M. (1968) 2. Aufl. 1976, p. [50-86] 51 (Theorie 2).

⁶ Zie Kambarrel [als Anm. 5], p. 73 (Aristoteles, *Anal. post.* II 19, 100a, 12ff).

ken, op een juiste wijze op de afzonderlijke verschijnsel (Socrates) toe te passen.

(2) Het is de vraag of Luthers gebruik van het begrip *experientia* in het algemeen en in het beroemde citaat binnen dit aristotelische begrip past. Ik ga bij mijn (selectieve) analyse chronologisch te werk, om tegelijkertijd duidelijk te laten worden welke betekenis aan de *experientia* voor Luthers theologische ontwikkeling heeft.

Ik beperk mij tot een selectief onderzoek van het woord *experientia* bij Luther. Het zakenregister bij de Latijnse werken van Luther vermeldt ongeveer 350 vindplaatsen en kent nog "alii 355". Ik laat ook verwante Latijnse begrippen zoals *peritia* of *experimentalis*, de Duitse woordfamilie van *erfahrung* en aanverwante beelden van de mystiek, zoals schmecken of het Latijnse *gustare* buiten beschouwing. Ik doe dat in de veronderstelling dat Luther het Latijnse, abstracte begrip terminologisch (dus in één betekenis) gebruikt.

Sinds de herfst van 1509 moest Luther in Erfurt college geven over de *Sententiën* van Petrus Lombardus (1095-1160), het werk uit de 12e eeuw dat tot de Reformatie het toonaangevende theologische handboek was. Het was Luthers taak de vier boeken van de *Sententiën* voor te lezen en alleen bij belangrijke passages, waar hem dat nodig leek, commentaar te geven.⁷ Bij een passage waar Petrus Lombardus over de mogelijkheden en grenzen van het menselijk verstand voor en na de zondeval spreekt⁸, noteert

Luther⁹ in zijn werkexemplaar: "De mens heeft tot nu toe een bewonderenswaardige ijver aan de dag gelegd de dieren te temmen, te voeren, aan iets te wennen, te gebruiken (uit te buiten), over ze te heersen, ze te verschalken en te vangen, zoals de ervaring leert. Maar de kennis van hun wezenskenmerken is verloren gegaan. En alleen door ervaring kent hij die nu, maar destijds (voor de zondeval) kende hij ze intuïtief."

Hoewel het begrip *experientia* bij Petrus Lombardus in deze passage niet voorkomt, brengt Luther dat hier binnen en corrigeert of preciseert in ieder geval de middeleeuwse autoriteit. Daaruit mogen we concluderen, dat voor hem *experientia* in de geschetste aristotelische zin van wezenlijk belang was voor zijn wetenschapopvatting – overigens geheel in de zin van het nominalisme en het aristotelisme, zoals dat aan de universiteit van Erfurt werd gedoceerd.¹⁰ Tegen de achtergrond van het aristotelische begrip interpreteer ik Luthers kanttekening zo:

(a) *Experientia* is een weg van (natuurlijke) kennis. Deze weg is weliswaar gebrekkig, want hij blijft achter bij de intuïtieve kennis van vóór de zondeval. Met Thomas van Aquino kan men zeggen: "Terwijl Adam vóór de zondeval over *experientia* beschikte in de vorm van een "moeiteloos herontdekken van het algemene in het bijzondere", juist intuïtief, moet de mens na het paradisis de moeizame weg van de begripsvorming per *experientiam* bewandelen.¹¹ Hij moet met behulp van de

⁹ WA 9, 69, 29: „Homo habet adhuc miram industriam animalia domandi, nutriendi, consuetudandi, explorandi, regendi, fallendi, capiendi, utpote experientia. Sed cognitio proprietatum eorum perit. Et solum per experientiam tales nunc novit: tunc autem intuitiva.“

¹⁰ Otto Scheel, Martin Luther. Vom Katholizismus zur Reformation. Bd. 1: Auf der Schule und Universität. Tübingen 3 1921, p. 174-192; Heiko A. Oberman, Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel. Berlin 1981, p. 120-130 (ndt. Kampen 1987, p. 116-125; vgl. Theodor Dieter, Der junge Luther und Aristoteles. Berlin 2001, p. 11-12).

¹¹ S. Thomas von Aquin, In Quatuor Libros Sententiarum II, d. 23, q. 2, a. 2, ad 2, in: Opera Omnia I, hg. v. Roberto Busa SJ, Stuttgart-Bad Cannstatt 1980, p. 191 (002 25N ds 23 q2 a2): „Ad secundum dicendum, quod aliquis experitur aliquid dupliciter, vel ut ex sensibilibus, quorum experientia habet cognitivum acquiri: sicut in nobis fit, qui ex multis experimentis unum universale colligitur, quod est principium vel artis vel scientiae; et sic adam experimento non indigebat, alio modo ut filius quod quis per per habetum

⁷ Otto Scheel, Martin Luther. Vom Katholizismus zur Reformation. Bd. 2: Im Kloster. Tübingen 3 1930, p. 397.

⁸ Petrus Lombardus, Sententiarum Libri Quatuor, Buch II, Dist. 23, c. 3: „Hanc autem scientiam homo peccando non perdidit, sicut nec illam quae carnis necessaria providetur. Et ideo in Scripturis homo de huiusmodi non eruditur, sed de scientiis animae quam peccando amisit.“ (Migne, PL 197, Sp. [5]19f-111ff [701]).

herinnering leren begrippen te vormen en ze juist te gebruiken.

(b) Zoals Luthers voorbeeld over de omgang van de mens met de dieren aantoont, is *experientia* een kennis, die door ijver en vertrouwdheid, door waarneming en verzamelen van waarnemingen in de herinnering verkregen wordt.

(c) Ook al heeft de mens, zoals Petrus Lombardus zegt, na de zondeval de ervaringskennis over de omgang met dieren behouden, een echte kennis van de dingen, hier van de wezenskenmerken van de dieren, bezit hij niet meer, maar moet hij door ervaring verwerven. Ervaring is een voorstadium van kennis: uit ervaring kan de mens met de dieren omgaan, maar hij weet niet, waarom ze zo en niet anders reageren. Dat is dan de tweede stap naar kennis (technè, kunst), die echter *experientia* vooronderstelt.

De beknoptheid van de kanttkening in aanmerking genomen zou het kunnen lijken dat mijn interpretatie tamelijk gewaagd is. Ik denk echter, dat alleen het aristotelische begrip *experientia* de betekenis van deze uitspraak ontsluit. Dat doen de in het begin geciteerde interpretaties van het Lutheronderzoek zeker niet.

(3) De tweede keer dat het begrip bij Luther opduikt is het verbonden met, maar niet identiek aan, het begrip aanvechting (benauwenis). In zijn eerste colleges over de Psalmen¹² uit de jaren 1513-1515 verklaart Luther bij Psalm 4:2 in de mondelinge uiteenzetting: "God geeft in de aanvechting (*tribulatio*) een drievoudige verbreding van de

geestelijke horizon. De eerste is een verbreding van de kennis (*eruditio*).¹³ Luther voegt er aan toe: "Want in de aanvechting leert de mens zeer veel, wat hij voordien niet wist. Zeer veel kent hij per *experientiam* met grotere zekerheid (*certius*), wat hij voordien in theorie (*speculatione*) al wist. En de Heilige Schrift begrijpt hij beter dan zonder aanvechting. Daarom wordt de aanvechting ook 'die tuchtiging van de Heer' genoemd.¹⁴

Men kan wat betreft de afzonderlijke uitspraken uit Luthers gedachtegang naar verschillende opvattingen uit de traditie verwijzen,¹⁴ zonder echter (tot nu toe) in de traditie een parallel voor de hele gedachtegang te vinden. Blijft men bij Luthers gedachtegang, dan komt weer de dubbele richting van de *experientia* te voorschijn in het kader van de aristotelische kenleer. Ik parafraseer:

(a) In de benauwenis (aanvechting) neemt men veel waar, doet men veel op (*discere*), wat men tot nu toe nog helemaal niet kende. Dat is materiaal voor het geheugen, waaruit een ervaring kan ontstaan.

(b) Veel wat men tot nu toe (alleen) theoretisch kende (*cognoscere*), dat kent men in de benauwenis met grotere zekerheid, omdat men het namelijk per *experientiam* in het concrete geval kan toepassen. *Experientia* heeft ook in dit citaat niets te maken met affectieve of religieuze beleving, subjectieve of existentiële betrokkenheid of met de onmiddellijke waarneming van de dingen. *Experientia* is helemaal in aristotelische zin te verstaan als de reflectie die in beide richtingen bemiddelt tussen de reële wereld van de afzonderlijke verschijnselen en de rationele wereld van de algemene begrippen. Daarbij krijgt de theoretisch

cognitiois tenet, etiam in rebus videtur, hoc enim scienti delectabile est: et sic adam experimentia de naturis sumpsisset " (F. Kambariel als Ann. [5], p. 55f. Ann. 21).

¹² WA 55 II, p. 55, Z. 19- p. 57, Z. 1 (1513-1515: 1. Psalmenvorlesung). „Est autem triplex dilatatio, quam Deus dat in tribulatione: prima Eruditiois. Quia in tribulatione plurima discit, quia e prius nesciebat. plurima per experientiam certius cognoscit, quia e etiam speculatione nouit. Et Scripturnam sanctam melius intelligit quam sine tentatione, unde vocatur 'disciplina Domini'."

¹³ Dan volgen als verdere verbreding die van de deugd, voorzover die verbonden is met herinnering, d.w.z. de betrouwbaarheid van de deugd door aanvechting en verdriet, en als derde die van de troost en de vrede.
¹⁴ Zie het uitvoerige en goed bruikbare commentaar bij WA 55 II, p. 55-58.

gefundeerde en op zichzelf ware theorie kennelijk door haar toepassingsmogelijkheden een bijzondere zekerheid.

(4) Met Luther reformatorische wending komt de betekenis van de *experientia* voor Luthers theologie voluit aan de licht. Dat is aan te tonen aan de hand van Luthers Heidelbergse disputatie uit 1518.15 Strijdpunt is de laatscholastieke leer van de genade. Het uitgangspunt is: de mens moet slechts doen, wat in zijn mogelijkheden ligt, dan zal hij Gods genade krijgen en een rustig geweten. Bedoeld waren niet alleen uiterlijk goede werken, maar vooral God liefhebben boven alles. In Heidelberg vraagt Luther zijn tegenstanders hun theorie ten aanzien van de genade eens in een gedachte-experiment door te nemen. "Gaan wij te rade bij de ervaring!", "Iemand doet al het goede, dat in zijn vermogen ligt. Intussen laat God hem zijn toorn voelen en wordt tot toorn gedreven. Tegelijk bereidt deze mens zich voor op de openbaring van datgene wat hij niet kent, namelijk Gods genade. Laten wij eens zien of hij daarin slaagt! Laat hij, alstublieft, handelen en beginnen, en wij zullen zien, waartoe hij in staat is en wat er gebeurt!" Dat is natuurlijk een retorische vraag. Luther weet dat de scholastieke theorie niet werkt in het geval van de concrete aanvechting.

Let op: *experientia* is hier geen individuele of subjectieve afzonderlijke ervaring. Het gaat weliswaar om de concrete, maar toch typische en algemene toestand van de aanvechting. Uit het gedachtenexperiment moet men concluderen dat de theorie foutief is, alleen op woorden gebaseerd, pure speculatie. *Experientia* als ervaring van het algemene, het typische is niet de basis voor een theologische theorie, maar is wel in staat die te weerleggen.

(4) Dat de scholastieke leer van de genade, die op Aristoteles steunt met al haar vooronderstellingen niet klopt, heeft Luther ook onafhankelijk van de *experientia* in zijn behandeling van de Ethica Nikomacheia betoogd. Een theologische theorie laat zich dus ook uit zichzelf weerleggen, wanneer ze rationeel niet gefundeerd is.

Een opmerking in de kantlijn kan ik hier niet onderdrukken. Maarten Luther geldt, als ik het goed zie, in Nederland niet echt als een scherp analytisch denker. Dat is in ieder geval fundamenteel in strijd met Luthers zelfbeeld (Sendbrief vom Dolmetschen). Ik citeer: "Ik ken jullie dialectiek en filosofie beter dan jullie allemaal samen. En ik weet zeker, dat niemand van jullie Aristoteles begrijpt. 16

(5) Vaak gebruikt Luther het begrip *experientia* tenslotte in de tweede reeks colleges over de Psalmen (1519-1521)¹⁷,

¹⁶ WA 30 II, p. 635, 23-28: „Und das ich herunter kome / Ich kann jhr eigen Dialectica vnd Philosophia bass / denn sie seib allesampt. Und weis dazn jhr war / das jhr keiner jhren Aristotelem verstehet, Und ist enner vnter jhn allen der ein proemium odder Capitel jn Aristotele recht verstehet / so will ich mich lassen prellen.“ (s. Dieter [wie Ann. 10], p. 15). – Vgl. Dieter [wie Ann. 10], p. 149-256.

¹⁷ WA 5, p. 107, 14: „Hoc enim est non vanitatem, sed soliditatem dilige, nec mendacium, sed veritatem quaerere, quae omnia in tempore passionis et adversitatis melius sentiri possunt quam verbis dici aut corde cogitari, nam experientia opus est (ut saepe diximus) ad intelligenda verba dei. Non enim dici aut sciri, sed vivi volunt et senti, sicut ille, qui dixit ps exv: 'Ego dixi in excessu meo: Omnis homo mendax' [Ps 116, 11] Cur mendax? quia in ecclasiis passiois positus et sola dei fide vivens et fiducia rerum exutus, in qua omnes homines mersos vidit, secure pronuntiavit, eorum affectus esse vanos, et universa consilia ac studia eorum mendacia, quia sine fide dei sunt.“

WA 5, p. 210, 26: „Verum quid perditurus verba, cum tamen nihil possimus omnibus verbis consequi quam indictum huius tribulationis? Intellectum et sensum non dat nisi ipse affectus et experientia, quantum unicuique nostrum, si non est insensatus, cor et conscientia sua his auditis dicit esse non nihil, quod his verbis significatur, nondum cognitum, formidabile tamen cognitum.“

WA 5, p. 216, 37: „Nisi enim et ipsi hoc affectu quoque experientia propria probati fuerint, frustra legunt, audiunt, faciunt omnia. 'Exatio enim' (ut Isa. Xxvij. dicit) sola dat intellectum auditui, id est verbum dei fit intelligibile insensatus, si bene vexati fuerint passionibus. Crux Christi unica est eruditio verborum dei, Theologia syncerissima.“

WA 5, p. 626, 10: „Breviter quam potens et efficax sit ista memoria factis, affectus et ventris materni, et quam tunc omnia fiant castissima et electissima, quae extra tentationem vel foeda vel contempta sunt, experientia et affectus solum docent.“

WA 5, p. 642, 7: „Affecta autem virtute et sublatio operum charitatis usu impossibile est feliciter eunagelizare, adhibet enim lingua fauchus, et eunagelium, sicut modo fit, vix minus verbis reclinatur, hoc est, dum per experientiam fidei et usum vitae non gustatur neque vitali sensu cognoscitur, fieri non potest, ut plane et efficaciter doceatur.“

WA 5, p. 209, 26: „Hic plane aperit totius psalmi huius affectum confessus, se mortem et infernum sentisse. Nec enim haec loquitur sophistarum ritu, de re sibi incognita quodlibet divinare audentium, sed experientiam suam recitat et affectum hunc plane depingit.“

WA 5, p. 410, 38: „Ego mea temeritate somnio: hoc praesente vocabulo 'Masculi' eam puto significari sapientiam, seu intelligentiam, quae non tantum revelatione aut speculatione, sed ipso rerum gustu et

¹⁵ WA 1, p. 373, 36: „Vicesimo, Cessant vana verba et experientiam consulamus. Facia quisquis quod est in se, dum irascitur, irritatur, Inno praeparat se ad illuminationem eius quod ignorat, et videamus an impetret. Agat, quae se, et incipiat, et videamus quidnam faciat et fiat.“

die gehouden zijn na de reformatorische wending. Ik kan niet op de overloed aan plaatsen ingaan, maar ook hier wordt het tot nu verkregen beeld bevestigd:

Solide kennis in tegenstelling tot lege kennis, dat wil zeggen waarheid in plaats van leugen, wordt behalve uit zichzelf, ook met behulp van de *experientia* geverifieerd, voor zover deze de concrete, maar bovenindividuele (algemene) werkelijkheid van het menselijk leven doet kennen. Alle kennen (of interpreteren van de bijbel) is alleen maar van horen zeggen, is alleen maar speculatie, wanneer men het niet kan betrekken op deze ervaring van de algemene werkelijkheid van het leven. Ongetwijfeld valt op dat nu (regelmatig) ter completering van de term ervaring (*experientia*) ook het woord affect (*affectus*) gebruikt wordt. Dat betekent een aanvulling van de inhoud, geen herdefinitie van *experientia*.

III. *Sola autem experientia facit theologum*

In de hier gepresenteerde zin komt mij de opdracht, die Gerhard Ebeling in mijn exemplaar van zijn boek Luther schreef, begrijpelijk en belangrijk voor. De uitspraak staat in de volgende context:18

"Een doctor in de Heilige Schrift moet de profetische boeken kennen en begrepen hebben, niet alleen maar een stuk, zodat iemand (bijvoorbeeld) Jesaja kent, of niet alleen een theologische *locus*, (bijvoorbeeld) over Wet en Evangelie. Maar er verschijnen (bij ons) geleerde doctoren op het

experientia sit comparata."

WA 5, p. 497-30: "Nos vero, quia rei istius cognitio in experientia, non in speculatione sita est, non contentemus verbisque scripturae simpliciter inhererimus, etiam si non intellexerimus, quibus circumdari et praeveneri se doloribus mortis et inferni sancti queruntur. Experti videtur quid ea velint, inexpertis nihil prosumus credemus, quia necdum quid ira et libido sit, crassissime scilicet et bestialissimae affectiones, intelligunt."

18 „Ein doctor bibliae soll sie [die prophetischen Bücher] gar kennen und gefast haben, wie sie inn ein ander gehn, die prophetae, nit allein ein stuck, als das einer Esaiam kan etc., non unum tantum locum legis vel evangelii, iam autem proslitunt doctores vix uno loco recte cognto. Iuristae possunt suos discipulos humiliare, quando volunt superbiere de eruditione, quia habent forum et practeam, nos autem, quia non habemus practeam, non possumus nostros discipulos humiliare. Sola autem experientia facit theologum." (WA:TR 1, p. 16, 7-13, Nr. 46 (VD 68b) (1531)).

toneel, zonder ook maar een theologisch onderwerp goed te kennen. De juristen kunnen hun (betweterige) leerlingen tot nederigheid brengen, zodra die opscheppen over hun geleerdheid. Want de juristen hebben een forum en een praktijk (een openbare plek en de noodzaak van een rechtsgeldig oordeel). Omdat wij echter geen praktijk hebben, kunnen we onze leerlingen niet tot nederigheid brengen. [Ik (M.M.) vul aan: ze blijven hoogdravende zwetsers.] Alleen de ervaring maakt de theoloog."

Ik interpreteer: alleen in de toepassing van de theologische leer op de concrete, in de regel problematische situatie bewijst zich de theoloog, en wel in dubbele zin.

(a) De theorie van de theoloog moet voor de praktijk toepasbaar, deugdelijk en daarmee een goede theorie zijn. Anders dan in de wetenschappen, die zich met de natuur bezig houden, kan de *experientia* (theoretisch) niet zelf het begin van de theologische kennis zijn, omdat die alleen uit de Schrift wordt verkregen. Maar *experientia* speelt daar een rol, waar ware en heilzame leer moet worden onderscheiden van uiterst gevaarlijke, want tot vertwijfeling leidende leer.

(b) De theoloog moet voldoende ervaring bezitten om te zien wat hij op welke plaats hoe zegt, om de concrete mens theologisch inzicht te geven in wie hij is en hem daarmee te troosten.¹⁹

De vergelijking met de jurist stamt overigens al uit de begintijd van de Reformatie en verbindt daarmee ons citaat

¹⁹ En in zijn lezing over Jesaja schrijft Luther: "...] Daß Christus unser Schutz in allen geistlichen und körperlichen Bedrückungen ist, kann ohne *experientia* nicht verstanden werden, welche allein den Theologen ausmacht. Die Häretiker (falschen Theologen) werden die (heißt) Sonne einmal [seil. in der Antefchtung] ohne schattenspendende Bedeckung zu fühlen bekommen, weil sie ungeschützt der unverdeckten Majestät (Gottes) entgegengehen, nachdem sie das Fleisch Christi (seine menschliche Natur) verworfen haben." (Scholion zu Jes 4,6 [1527-29/gedr. 1532-34]; WA 25, p. 106, 27*. „Plyvia autem sunt externi impulsus, quibus non conscientia sed corpus afficitur. Proponitur igitur hoc in loco Christus, quod sit nostra defensio in omnibus calamitatibus tam spiritualibus quam corporalibus. Non possunt autem haec intelligi sine experientia, quae sola facit Theologum, haeretici sentient aliquando solum sine umbraculo, quia nudi erga nudam maiestatem procedunt abiecia carne Christi".)

uit Luthers rijpere tijd met het begin van zijn reformatorisch denken. In zijn colleges over de brief aan de Romeinen van 1516 noteert Luther al bij Romeinen 12:2 20 "Wanneer namelijk in de rechtswetenschap, dat is het alleen in de school (een ruimte die in de schaduw ligt) geleerde recht, de praktijk (de toepassing op een concreet geval) nodig is, hoeveel te meer is dat dan nodig in de theologie!"

IV. Conclusies

Uit mijn schetsmatige overdenkingen over theologie en *experientia* bij Luther trek ik de volgende conclusies:

(1) Theologie in de zin van Luther heeft altijd "antropologische verificering"²¹ nodig. Dat betekent niet een reduceren van theologische uitspraken tot analoge, algemeen toegankelijke antropologische uitspraken. Zonde bijvoorbeeld blijft bij Luther een antropologische categorie, alleen vanuit de openbaring te begrijpen,²² die de gelovige mens inzicht geeft in wie hij is. Antropologische verificering betekent, dat de theologische leer een leer moet zijn die voor de zelfkennis van de mens en zijn zicht op de wereld zinvol (in zichzelf rationeel) en ook veranderend moet zijn. Zij moet tegenover de alom tegenwoordige macht van de dood troost bieden en gegronde hoop geven. Het gaat dus in de theologische wetenschap niet om een verificering van "dat" de theologie doet, maar alleen om de verificering van "hoe" en "waarom" de theologie dat doet.

(2) Om theoloog te zijn is levenservaring nodig, ervaring, hoe menselijk leven verloopt. Daarbij hoort vooral moed, namelijk

moed om de problematiek van de eigen menselijke existentie bij zichzelf en vervolgens ook bij anderen onder ogen te zien.

(3) Theologie onderscheidt zich van andere wetenschappen, omdat ze de mens met zijn historische kennis (wat we anders dan Aristoteles nu *empirie* noemen) aangaande zichzelf en de wereld confronteert en op deze confrontatie met het evangelie en de bijbel antwoorden probeert te vinden. Want de zelfbeleving van de mens en zijn beleving van de wereld komen helemaal niet overeen met de historisch-empirische kennis.

Ik wil dit duidelijk maken aan de hand van een voorbeeld. Ik ben me bewust van de problemen die dit voorbeeld met zich meebrengt. Men kan uit de historische overblijfselen in de natuur, dus uit de geschiedenis van de natuur, een rationale theorie van de evolutie ontwerpen en uitgeven voor bewijsbare feiten. Deze niet te bestrijden kennis blijft echter in zoverre zonder betekenis, dat we daaruit (beter!) geen conclusies voor ons leven trekken. De kennis, die gegeven is met de evolutieleer of gevolgtrekkingen daaruit zijn nauwelijks in overeenstemming te brengen met zelfkennis en zelfbepaling van de mens (menselijke waardigheid, vrijheid, zelfbeschikking, individualiteit). Feitelijk kunnen we omwille van onszelf, omwille van onze ervaring, niet om een uitspraak over de schepping heen – met of zonder God.

(4) De duiding van het menselijk leven, die geput is uit het evangelie en de antwoorden op de menselijke ervaring die uit de bijbel zijn opgediept, hebben een retorisch-poëtische structuur nodig. Omdat het in de theologie gaat om een theorie, die uit de bijbel is verkregen, boven de gewone waarneming uitstijgt, maar tegelijk deugdelijk is ten aanzien van de *experientia*, moet deze theorie gevormd worden als een symbool. Daarvoor is evenzeer een rationele, op zich niet

²⁰ WA 56, p. 447, 20: „Ideo dixi [445, 21; 446, 22], Quod nisi experientia et practica illud cognoverit, nunquam cognosceat. Si enim in lure praxi est necessaria, qu[ia]le est vmbra[m] iustit[ia]e doctrina, quanto magis in theolog[ia]!”

²¹ Cf. Walter Mathias, Über die anthropologische Verifizierung theologischer Begriffe, EvTh NF 16 (1961), p. 459-477.

²² WA 56, p. 231, 9f.: „Sola fide credendum est nos esse peccatores.”

tegenstrijdige dogmatiek nodig als in de preek harmonische, poëtische beelden – in het vertrouwen, dat het gedachte zin en waarheid oplevert. Alleen dan kan het gedachte ook per *experientiam* op de concrete situatie toegepast worden.

Alleen door ervaring word je theoloog. Ik ben aan het einde van mijn betoog gekomen en sta daarmee aan het begin van mijn opdracht theologie en ervaring in de Lutherse traditie (cultuur)historisch en theologisch met elkaar in contact te brengen. Het lijkt mij een spannende en uitdagende opdracht.

Ik hoef geen profeet te zijn, maar het ligt in de bijzonder structuur van de theologie tussen theorie en ervaring verankerd, dat ik vandaag al weet, dat ik bij mijn afscheid van deze Universiteit uit ervaring weer kan instemmen met een woord van Luther, namelijk met de laatste woorden die van hem zijn opgetekend in 1546: "Wir sind Better (narren), hoc est verum", dat is waar.²³

V. Dank

Ten slotte heb ik de aangename plicht u hartelijk dank te zeggen: Ik ben dankbaar voor de benoeming aan deze leerstoel en voor de wijsheid – naar ik hoop – van de *gremia* die aan de totstandkoming van deze benoeming hebben meegewerkt. Omdat zij hun beslissing in de gewetensvolle uitoefening van hun ambt hebben genomen, is het mij niet toegestaan hen persoonlijk te bedanken.

Ik ben natuurlijk in de eerste plaats persoonlijk, maar ook in het algemeen dankbaar voor de aanzienlijke ondersteuning van deze leerstoel door de Stichting Luthers Diakonessenhuis Fonds. Men heeft mij gewaarschuwd! Er ligt een grote taak voor mij en mijn medestrijders, hier in Nederland, in een

verenigde kerk, het vaandel van het Lutheranisme hoog te houden. Politici geven tegenwoordig graag tarjets aan, waarop zij mogen worden afgerekend. Waarom zou ik dat ook niet doen? Wanneer in de loop van de jaren uit het keuzevak theologie van Luther en Lutheranisme een gewoon verplicht vak is geworden, dan heb ik een doel bereikt.

Ik wil hier graag in het openbaar en met nadruk mijn collega's aan deze universiteit hartelijk danken voor de vriendelijke ontvangst en voor de wijze, waarop ze mij vanaf het begin uitgedaagd hebben en bij allerlei taken van onze universiteit hebben betrokken. Toen ik laatst in een gezelschap Luthers leer van de twee rijken – voor gereformeerde oren blijikbaar te positief - naar voren bracht, werd er gevraagd, of dat mijn persoonlijke interpretatie van Luther was of een algemeen geaccepteerde interpretatie. Misschien zijn er ook voor mijn vereerde collega's toch nog enige nieuwe aspecten aan Luther te ontdekken!

Ik heb vandaag ook de gelegenheid genomen verschillende mensen uit te nodigen die mij op mijn weg hebben begeleid: van mijn schoolkameraden en docenten aan het gymnasium tot de hoogleraren bij wie ik gepromoveerd ben. Ik wil hen allen voor hun steun en stimulans in velerlei vorm bedanken. Wetenschappelijke arbeid is een eenzaam bedrijf. Des te meer verheug ik mij vandaag over uw aanwezigheid in eigen persoon.

Ik wil u allen, mijn toehoorders van vandaag, danken voor uw belangstelling en ik hoop dat ik uw uiteenlopende verwachtingen heb vervuld.

Velen zijn vandaag eenvoudigweg naar hier gekomen omdat ze zich met mij verheugen over mijn nieuwe taak hier in Utrecht, mij veel succes wensen en met mij willen vieren.

²³ WA 48, p. 241 A nhang III A 5 (16. Februar 1546).

Ook dat is –in ieder geval in moderne zin – een ervaring. Die maakt mij weliswaar niet tot theoloog, maar maakt me wel vrolijk!

Ik heb gezegd.